

Ideja radničkih saveta nastala je kao vid suprotstavljanja nove alternative društveno-ekonomskih odnosa državno-svojinskim, nezavisno od nepovoljnih socijalno-ekonomskih, kulturnih, političkih i međunarodnih prilika. Namesto administrativnog koncepta socijalizma radala se koncepcija slobodnog socijalizma, na drugoj društveno-ekonomskoj osnovi. Ovaj proces započeo je spuštanjem nadležnosti, odnosno prenošenjem ovlašćenja na niže organe, ali u atmosferi stalne bojazni od međunarodnih okolnosti, dezorganizacije društva, i anarhije. U tom oslobađanju društvenih snaga od stega birokratizma i zastarelih shvatanja napredovale su društvene nauke, dobijala polet teorijska misao, začinjala se organizacija socijalističke demokratije.

Teorijska *misao* bila je krajnje nerazvijena, jer se očekivalo da sovjetski teoretičari i političari daju odgovore na pitanja koja su se zaista bila umnožila. Bilo je i nepisano pravilo da SSSR, odnosno Staljin daju ton. Veliki deo kadrova je bio zauzet praktičnom socijalističkom izgradnjom. Stoga se do 1948. kopirao Staljin, služilo njegovim citatima, pozivalo na Lenjina. Kod jugoslovenskih komunista ipak je postojala težnja da traže originalnija rešenja, ali da se time ne izaziva sukob sa SKP(b) i ne dovodi u pitanje neprikosnovenost sovjetskih teorijskih postavki.

Do tada umrtnjena staljinističkim ideološkim totalitarizmom u komunističkom pokretu, teorijska misao jugoslovenskih komunista usmeravana je na kritičku valorizaciju istorije KPJ, a prvenstveno na otkrivanje novih puteva revolucije. Jugoslovenski komunisti nalazili su teorijsku osnovu i podsticaj u obnavljanju izvornih marksističkih ideja o državi prelaznog perioda (posle proleterskog osvajanja vlasti), u ispitivanju iskustava Pariške komune, sovjeta u dvema ruskim revolucija-

ma, radničkih saveta u Bavarskoj, Austriji i Mađarskoj nakon prvog svetskog rata, kao i iskustava jugoslovenske revolucije, posebno narodnooslobodilačkih odbora. Na organizaciju tih odbora, partizanskih odreda i, uopšte, narodnooslobodilačkog pokreta počelo se ukazivati kao na otelotvorenje samoupravne prakse i duha.

U toku 1949. KPJ je dala inicijativu za povećanje uloge radnika u proizvodnji i njenoj organizaciji. Počelo je obnavljanje zapostavljenih proizvodnih savetovanja direktora i istaknutijih radnika. Među rukovodećim članovima partije vođene su diskusije o stvaranju organa preko kojih bi radnici upravljali poslovima preduzeća. Olivera Pavišić navodi da se radničko upravljanje pominje na sednici Privrednog saveta i Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije (SSJ) 11. maja 1949. godine, na kojoj je došlo do kritike direktora kao nosilaca birokratizma. Sindikatima je namenjeno da pomognu u razvijanju stimulansa radnika u izvršenju plana. „Direktorski oportunizam“ morao je da se „razbija radničkom svešću“, dok direktori više nisu smeli da se kritikuju „odozgo“. Porast proizvodnje tražio se u uslovima neispunjenja plana i pri nestašici radne snage i sirovina. Podsticane su „forme političke demokratije u fabrikama i ustanovama“. U razgovoru s Titom u Splitu u leto 1949. godine rešeno je da se odlučnije podrže samoupravne tendencije u preduzećima. Ideja o decentralizaciji državne uprave javila se pre nego je i sazrela misao da se upravljanje preduzećima preda radnicima. Iskustvo Pariške komune govorilo je u prilog približavanju vlasti narodu i pretvaranju narodnih odbora u najviše njene organe. Odbacivanje „staljinističkog centralističkog upravljanja“ i početno prenošenje poslova s centralnih na niže organe izazivali su otpor dela kadra koji se nije mirio s novim koncepcijama i gubljenjem stečenih pozicija. Svetozar Vukmanović, jedan od učesnika u onovremenim raspravama u političkom aktivu CK KPJ, naziva ovaj otpor „nijemom opozicijom“ u samoj partiji. Kako decentralizacija uprave i vlasti nije ništa bitno menjala u društvenim odnosima, jer su državni organi i dalje raspolagali viškom rada, javila se ideja o predaji preduzeća radnim kolektivima na upravljanje.

U nas je prilično odomaćena teza da su narodnooslobodilački odbori bili početak samoupravljanja, koja je prihvatljiva samo kao daleki i opšti nagoveštaj. Inače, radnički saveti ne-

maju nikakve organske veze sa narodnooslobodilačkim odborima kao organima revolucionarno-demokratske samouprave jer oni anticipiraju vid novog društveno-ekonomskog odnosa. O ideji samoupravljanja razmišljali su teorijski Kardelj, Kidrič, Đilas, iako je odluka doneta posle razgovora sa Titom. Kardelj pominje proleće 1949. godine, bez bližeg preciziranja sadržaja toga razgovora sa Titom. Jovan Đorđević, koji je radio na formulisanju zakona o radničkim savetima, ima o poreklu ovog zakona drukčije mišljenje od ondašnjih i savremenih političara i oficijelnih pisaca. Po njemu, to je bila politička odluka, pri čemu se poziva na Titovu ocenu ovog akta. Đorđević smatra da je uvođenjem samoupravljanja trebalo napraviti distancu prema sovjetskom modelu. Dodali bismo da je na toj osnovi bila omogućena i uspešnija odbrana Jugoslavije od pritiska SSSR-a. Nerazvijena etatiistička državna i društvena organizacija Jugoslavije nije mogla na toj osnovi izdržati udar džinovskog staljinskog aparata moći: propagandnog, političkog, ekonomskog, vojnog. Samoupravljanje je istovremeno uvedeno u uslovima najvišeg centralizma vlasti u Jugoslaviji. Za Đorđevića je samoupravljanje, zapravo uvođenje radničkih saveta bilo takođe sredstvo da se poveća proizvodnja putem veće zainteresovanosti radnika, jer je privredna situacija bila „tragična“.

Ideju o radničkim savetima svojata i Milovan Đilas u spisu *Nesavršeno društvo*, objavljenom u Londonu 1970. u izdanju emigrantske „Naše reči“. On ocrtava stanje u zemlji sledećim rečima: „Zemlja se gušila u korovu birokratije a partijske vođe je spopadao gnev i užas od neizlečivosti samovolje političkog aparata, koji su sami izgradili i koji ih je na vlasti držao.“ Tada je njemu „palo na um“ da jugoslovenski komunisti počnu sa ostvarivanjem Marksovog slobodnog udruživanja neposrednih proizvođača, to jest da im se prepuste fabrike na upravu, s tim što bi oni bili obavezni da plaćaju samo porez i druge „nužne“ troškove za državne potrebe. Ideju je izložio Kardelju i Kidriču. Na sastanku sa predstavnicima Sindikata, Kardelj je Đilasovu ideju spojio sa idejom postojećih radničkih saveta, kao savetodavnih organa uprave. Zauzet drugim poslovima i odsutan iz Beograda, Tito je bio van ovih zamisli, ali je brzo shvatio („pojednostavivši“ komplikovane Kardeljeve i Đilasove ideje) da je reč o Marksovoj paroli „fabrike radnicima“, što mu je bilo prihvatljivo, iako je u početku smatrao da radnici još nisu zreli za usvajanje te ideje.

Nesumnjivo je da su vodeći komunisti toga vremena, Tito, Kardelj, Đilas i Kidrič najpre bili u toku sazrevanja i uobličavanja ideje. Kardelj i Đilas se samo razilaze oko toga kod koga ³ orvo nikla ova ideja. Isto tako, njihove hronologije se bitno ³ zlikuju: dok Kardelj govori o proleću 1949. (što je po našem mišljenju prerano), dotle Đilas govori o proleću 1950. (što je svakako prekasno), jer su pre toga bili uvedeni radnički saveti kao eksperimentalni oblik. Po Kardelju, Tito je o tome obavestjen u Splitu, a po Đilasu u Narodnoj skupštini FNRJ. Đilas očigledno brka razvoj *ideje* o radničkim savetima i odgovarajućeg *zakona*, popularno nazvanog Zakonom o predaji fabrika na upravljanje radnicima, iako se radi o istovetnom procesu koji je sazrevao i dobijao svoju prvobitnu organizacionu fizionomiju u vidu savetodavnih radničkih saveta (eksperimentalnih) u toku 1949–1950, dok nije ozakonjen polovinom 1950. godine.

Kasniji hroničari razvoja samoupravljanja zabeležili su da je vlada FNRJ formulisala ideju o stvaranju radničkih saveta prilikom razmatranja mera za usavršavanje rukovođenja privredom. Prema toj ideji, radnički saveti su imali da izrastu u stvarne organe samoupravljanja. U prvoj fazi predviđeno je da se oni obrazuju samo u nekim većim preduzećima. Vladin zaključak je glasio da se na razgovore o ovom pitanju pozovu i predstavnici sindikalnih rukovodstava. Đuro Salaj i Boris Kidrič ovlašćeni su da potpišu Uputstvo o osnivanju i radu radničkih saveta državnih privrednih preduzeća, koje je doneto 23. decembra 1949. i odmah poslato glavnim odborima republičkih sindikata i preduzećima u kojima je trebalo da se obrazuju. U Cl. 1 Uputstva stajalo je: „U cilju punog ostvarenja ustavnog načela o neposrednom učešću radnika u upravljanju privredom i u vršenju privredne kontrole, kao i u cilju aktivnog angažovanja radnika u borbi za izvršenje planskih zadataka, u državnim privrednim preduzećima osnivaju se radnički saveti. Pravilnom organizacijom i radom radničkih saveta pruža se mogućnost radnicima da dobiju ne samo jasniji uvid u rad i probleme preduzeća nego im se pruža mogućnost neposrednog uticaja kako na probleme proizvodnje tako i na probleme samog upravljanja preduzećem. Na taj način radnici će sticati ogromna iskustva i pružaju im se sve mogućnosti da se iz redova radnika los više i brže razvija kadar rukovodilaca preduzeća." Član 2 je određivao nadležnost i zadatke radničkog saveta, koji je trebalo

da aktivno učestvuje u rešavanju „svih najvažnijih pitanja preduzeća" i „da budno prati rad i pomaže unapređenje proizvodnje i rada u preduzeću". Stvaranjem radničkih saveta nije se, prema Uputstvu, umanjivala uloga direktora ni sindikalne podružnice u preduzeću, „koja i nadalje ostaje rukovodilac socijalističkog takmičenja i mobilizator radničke klase u cilju izvršenja i premašenja planskih zadataka".

Radnički saveti su uvedeni u 215 jugoslovenskih preduzeća, i to: 80 u Srbiji, 67 u Hrvatskoj, 39 u Sloveniji, kao i u nekim preduzećima u drugim republikama. Prvi radnički savet, od 13 članova, izabran je 31. decembra 1949. u fabrici cementa „Prvoborac" u Solinu, kod Splita. Vodeći ovu akciju, Centralno veće Saveza sindikata Jugoslavije uputilo je 3. januara 1950. pismo glavnim sindikalnim odborima u kojemu su razrađena načelna pitanja rada i sastava radničkih saveta. Rukovodstvo Sindikata poslalo je tim forumima novo pismo 11. januara, zahtevajući da posvete pažnju ekonomskom obrazovanju radnika.

Radnički saveti su pominjani u razgovorima o udarnicima i inovatorima, odnosno na proizvodnim savetovanjima, kao oblik sistema moralne stimulacije. Izbor prvih radničkih saveta nosio je obeležje političko-ideološke mere sa jakim naglaskom propagandističke akcije (parole i transparenti, fotografije izabranih, publicitet u štampi, manifestacije, itd.). Izbori su, takođe, služili glavnom cilju — podizanju morala u kritičnoj situaciji. Maja 1949. na sednici Privrednog saveta i Centralnog odbora Saveza sindikata Jugoslavije došlo je do kritike direktora kao nosilaca birokratizma. Sindikati su imali da pomognu razbijanju „direktorskog oportunizma radničkom svešću".

Na osnovu odluke vlade FNRJ, zakonodavni organi su pripremili prvi Nacrt zakona o radničkom upravljanju privredom. Prilikom njegove izrade Boris Kidrič je radničko samoupravljanje označio kao „početak kraja birokratizma". U zemlji je već bilo obrazovano 520 radničkih saveta. Narodna skupština FNRJ ozakonila je radničko samoupravljanje na sednici od 27. juna 1950. donoseći Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva. Vladinim Uputstvom od 22. jula regulisani su prvi opšti izbori za radničke savete i njihove upravne odbore. Od avgusta do oktobra osnovano je 7.136

radničkih saveta, u koje je izabrano 155.166 radnika i službenika.

Prema Titu, koji je podneo ekspoze u Narodnoj skupštini prilikom usvajanja ovog zakona, do njegovog donošenja svi društveni procesi u „mladom jugoslovenskom revolucionarnom društvu" nalazili su se pod kontrolom države. Gotovo nijedna sfera društvenog života — od privrede i sitnog seljačkog domaćinstva, pa sve do kulture, nauke i umetničkog stvaralaštva — nije ostala izvan sistema državnog upravljanja ili rukovođenja. Preispitivanjem dotadašnjeg puta jugoslovenskog razvitka i metoda izgradnje socijalizma, KPJ je došla do zaključka da se mora suzbiti proces podržavljivanja društva, koji je pretio da potkopa vlast radničke klase. Partijsko rukovodstvo je pri tom polazilo od duha jugoslovenske revolucije i ideje klasika marksizma o odumiranju države u socijalizmu, posebno od Marksovih analiza iskustva Pariške komune. Suština „revolucionarnog zakona" iz juna 1950, koji je izražavao „osnovne elemente nove generalne linije KPJ u izgradnji socijalizma u Jugoslaviji", sastojala se u uviđanju da se proces odumiranja države ne može odlagati za budućnost, da KPJ ne sme izgubiti bitne odlike revolucionarne partije radničke klase i izroditi se u deo aparata za vršenje vlasti, i da se državna svojina mora pretvoriti u društvenu, koja će biti pod upravom neposrednih proizvođača. Ova u biti nova koncepcija izgradnje socijalističkih društvenih odnosa davala je prednost stvaralaštvu i inicijativi radnih ljudi, a ne državi.

Prilikom ozakonjivanja samoupravljanja juna 1950. Tito je u Narodnoj skupštini FNRJ izričito rekao da Zakon ne dolazi „preuranjeno", već s „izvjesnim zakašnjenjem", čemu su doprinele iluzije o sovjetskom obliku socijalizma i nekritičko presađivanje sovjetske doktrine i prakse na jugoslovensko tlo.

Po Titu, predavanje fabrika na upravljanje trebalo je da spreči da se u privredi „ugnjezdi jedna zarzana boljest, koja nosi ime birokratizam" i spada „među najveće neprijatelje socijalizma baš zbog toga što se uvlači neprimjetno u sve pore društvene djelatnosti i ljudi ispočetka ni sami nisu toga svijesni". Jugoslovenski komunisti gledali su u predaji zemlje seljacima i fabrika radnicima ne „apstraktne propagandne parole", već, kako je to formulisao Tito u Narodnoj skupštini, nov „program socijalističkog odnosa u proizvodnji, u pogledu društvene svojine, u pogledu prava i dužnosti trudbenika". Tito

je nazvao Zakon logičnom posledicom dotadašnjeg socijalističkog razvitka i revolucije u Jugoslaviji. KPJ je prihvatila marksizam ne kao dogmu, već kao sredstvo za rukovođenje, za orijentaciju u svakoj konkretnoj situaciji, pa ma kako ona bila zamršena. Marksistički prilaz je podrazumevao da principe razvoja svake zemlje razrađuju i primenjuju oni koji su izrasli iz „njedara zemlje“, koji poznaju njenu istoriju, njene običaje, njene slabosti i pozitivne strane. Uvođenjem radničkih saveta KPJ nije apsolutizovala jugoslovensko iskustvo, nije smatrala da je put Jugoslavije jedini put, koji moraju slediti sve zemlje. Naprotiv, polazila je od toga da različiti ekonomski, kulturni i drugi uslovi traže i različite forme rada, što je značilo odbacivanje svih šema i recepata.

Radnički saveti su negacija sovjetske prakse, birokratizma pre svega, put približavanja radnika upravljanju, otklanjanje od sovjetskih uzora, podstrek za veću produktivnost. Radničko upravljanje nije negiralo državu u sferi upravljanja, već je, štaviše, država preko radničkih saveta postizala sredstva podsticanja radnika na veću proizvodnju, a na drugoj strani radnici su sami razvijali zaštitu svojih interesa.

U najtežim međunarodnim i unutrašnjim prilikama (blokada zemlje, izbijanje korejskog rata, život u oskudici, političke represije na selu i protiv pripadnika IB i drugih protivnika poretka) KPJ je razvijala ideju o odumiranju države, pozivajući se na učenje Marksa, Engelsa i Lenjina da taj proces počinje s dolaskom proletarijata na vlast, i to prvo u oblasti privrednih funkcija države, ne „odjedanput“ ni „skokovito“, već „postepeno“, da bi se otklonila opasnost od anarhije.

Uvođenje radničkih saveta u Jugoslaviji ocenjeno je u svetu kao eksperiment. Decembra 1950. godine Morgan Filips, generalni sekretar Laburističke partije Velike Britanije, govorio je da će svaka socijalistička stranka na svetu morati, ukoliko jugoslovenski pokušaj uspe, da ponovo razmotri svoj stav prema industrijskoj demokratiji, uzimajući u obzir iskustva jugoslovenskih radnika.

Britanske diplomate videle su suštinski cilj jugoslovenskih vođa u reformama koje su preduzeli da se stvori državni i ekonomski sistem koji treba da bude stvarno socijalistički, tj. onaj koji će, unutar okvira godišnjeg društvenog plana i pod opštom upravom Narodne skupštine, staviti kontrolu javnih poslova u ruke onih koji rade i udaljiti se što je moguće više od

sovjetskog sistema u kojem uska vrhuška naredbodavno upravlja stanovništvom. Međutim, razvijajući dalje svoju analizu britanske diplomate, ako ova liberalizacija ili decentralizacija ili sistem socijalističke demokratije, kako to Jugosloveni vole da zovu, bude stvarnost, dalje sledi da mora biti učinjen kraj bilo čemu što bi zadržalo centralizovanu kontrolu ispod očevidne liberalizacije upravljačkog i privrednog mehanizma. Dilema s kojom se Jugosloveni izgleda suočavaju jeste kako reforme učiniti stvarnim u situaciji kad se ne čini mogućim iščeznuće vrhovne kontrole Partije^ „Prenagljeno je“, citira britanskog ambasadora u Beogradu Čedomir Štrbac, „sugerisati da grupa komunističkih vođa može odlučiti da učini kraj upravljačkoj ulozi koju vrši njihova partija. Verujem, ipak, da su jugoslovenski vođi iskreni u njihovom novom socijalizmu: verujem da su logični dovoljno ne samo da nastave da se udaljuju od staljinizma, nego takođe da vide da je produženo postojanje partije u njenoj uobičajenoj ulozi inkompatibilno s njihovim reformama; verujem da su oni dovoljno hrabri da prihvate činjenicu da su logična konsekvencija njihovih koraka ka odumiranju države koraci ka odumiranju diktature komunističke partije.”

KPJ je menjala generalnu liniju u krajnje teškoj i dramatičnoj situaciji. Da bi se uvelo samoupravljanje trebalo je razgrađivati tek ustanovljeni administrativni sistem rukovođenja, a državni ekonomski monopol postepeno transformisati u slobodnu tržišnu privredu. Za put samoupravnog preobražaja nije bilo konkretnog uzora; taj put je bio nov i neispitan, skopčan s neizvesnostima. S kopiranja se prelazilo na traženje. Iako svedena na najvažnije objekte, industrijalizacija, vršena pod izvanredno teškim uslovima, izvlačila je narodu i poslednju snagu i blokirala inicijativu masa. Informbiroovske „klevete“ relativno su lako odbacivane, ali su stara shvatanja o „socijalizmu“ bila duboko ukorenjena u Partiji. Dramatika vremena i nastupajućih promena išla je, u stvari, u prilog centralizmu. Raskid sa starom praksom i napuštanje ranijih uzora teklo je u znaku unutrašnjih grčeva i lomova u „svijesti i duši“. Preovlađivalo je saznanje da se zemlja ne sme zatvarati prema svetu. Umesto u „provincijskom“ i autarhičnom zadovoljavanju sobom, izlaz je nacten u privrednom, političkom i kulturnom otvaranju prema svetu, ali bez pre nagljivanja, koje bi dovodilo u pitanje započete unutrašnje procese. Jačanje idejno-političkog jedinstva Partije nije smelo da slabi njenu zainteresovanost za

operativno rukovođenje društvenim poslovima. Njena nedeljivost i monolitnost isticane su kao kontrateza svakom pokušaju razjedinjavanja.

Radnički saveti su imali od 15 do 120 članova, a u preduzećima s manje od 30 zaposlenih čitav kolektiv je činio radnički savet. Radni kolektivi su birali i opozivali članove radničkih saveta opštim, neposrednim i tajnim glasanjem. Izborni mandat trajao je godinu dana, ali je kasnije produžen na dve godine. Radnički savet je odlučivao kao kolektivan organ. Donosio je najvažnija akta preduzeća (pravila, proizvodne i finansijske planove, tarifne pravilnike), zaključke o poslovanju, birao i opozivao članove upravnog odbora, odlučivao o raspodeli dela akumulacije kojim je preduzeće raspolagalo. U vreme uvođenja radničkih saveta taj deo akumulacije bio je beznačajan, a pravila su donošena uz saglasnost državnih organa. Ovlašćenja partijske organizacije, upravnog odbora i direktora u neposrednom upravljanju preduzećem i u personalnoj politici bila su bitna. Prema oceni Četvrtе gradske konferencije KP Beograda, uloga partijskih organizacija u rukovođenju preduzećima naročito je porasla posle uvođenja radničkih saveta. Poimence su pomenuta preduzeća („Zmaj“, „Sutjeska“, „Staljingrad“ i druga) u kojima su partijske organizacije „uspešno rukovodile radničkim savetom“.

Radničkim samoupravljanjem načelno se negirala uloga države u rukovođenju privredom, stvarala osnova za buduću reorganizaciju društva na samoupravnim osnovama, i u začetku konkretizovala ideja o novom tipu društveno-ekonomskih odnosa u socijalizmu. Stvarno samoupravljanje neposrednih proizvođača bilo je ipak simbolično. No administrativno-operativna podređenost preduzeća državnim organima zamenjivana je sistemom uzajamnih prava i obaveza. Ranija podela preduzeća je ukinuta i ona su prenošena u nadležnost republika i lokalnih zajednica. Ovim se faktički anticipirala buduća koncepcija komune kao osnovne društveno-ekonomske i političko-teritorijalne zajednice. Mnoge važne privredne grane prenete su u nadležnost republika.

Radničko samoupravljanje činilo je prve korake u nerazvijenosti zemlji, s nasleđenim i novim protivurečnostima, s jakim uticajem države u privredi i društvu, s ostacima staljinističke ideologije, s birkoratskim tendencijama koje nisu presahnjivale. Spoljni faktori — država i partija — odlučujuće su uticali na

organizaciju i rad preduzeća. Organi upravljanja pokazivali su težnju odvajanja od radnih kolektiva. U preduzećima je radničko upravljanje smatrano oblikom zadovoljavanja užih interesa kolektiva na račun društvene celine. Neki upravljači videli su u radničkom samoupravljanju mogućnost da zasnuju vlasnički odnos nad osnovnim sredstvima. Često je ključ upravljanja ostajao u rukama grupa iz uprava preduzeća. Izvor ovih pojava bio je nizak materijalni i kulturni nivo velikog dela radničke klase, koja je uglavnom poticala sa sela i nije uspela da se u međuvremenu „prekuva u fabričkom kazanu“. Službenici nago-milani za vreme administrativnog rukovođenja privredom zadržavali su snažan uticaj u organima upravljanja. Pa i u strukturi KPJ bili su uticajniji od ostalih slojeva.

Obim rada državne uprave neprekidno se proširivao do 1950, što je imalo za posledicu umnožavanje njenih organizacionih oblika i porast činovničke armije. Državna uprava je preuzimala sve veći broj funkcija u oblasti planiranja, privrede, državne kontrole, javnih službi. Njeni organi rešavali su najraznovrsnija pitanja s područja proizvodnje, prometa robe, saobraćaja, građevinarstva, nauke, kulture, narodnog zdravlja, socijalne zaštite, socijalnog osiguranja. Njihovo polje delovanja bilo je sve šire, a ovlašćenja sve veća. Posle 1948—1949. počeo je da se ispoljava strah od ovog džinovskog aparata, koji je pretio da postane tutor i gospodar društvenog života u celini. Pre nego što je Narodna skupština FNRJ donela Zakon o upravljanju privrednim preduzećima izvršena je, u februaru i martu 1950, reorganizacija organa državne uprave, kojom se smanjio broj saveznih i republičkih ministarstava i drugih tela. Od ove prve reorganizacije zapažala se tendencija decentralizacije upravljanja u privredi i društvenim službama. Reorganizacijom državne uprave 1951. godine nastavljeno je prenošenje poslova sa saveznih na republičke i s republičkih na lokalne organe uprave. Istovremeno su osamostaljivane privredne organizacije i ustanove društvenih službi. Ovaj proces je poznat pod nazivom „decentralizacija i debirokratizacija“. Prilikom decentralizacije, debirokratizacije i deetatizacije premešteno je 100 hiljada činovnika iz državnog i partijskog aparata, ali to nije značilo i faktičko smanjivanje administracije već samo „prese-ljenje“ dela službenika u privredu.

Načelno pravo radnih ljudi da upravljaju poslovima radnih organizacija zahtevalo je dublju reorganizaciju lokalne samou-

prave, osnovice za promenu celog političkog sistema. Narodni odbori su, po zakonu iz 1952, dobili ovlašćenja kako u poslovima od neposrednog interesa za komunalni, socijalni i kulturni razvitak lokalne zajednice, tako i u svim drugim poslovima koje su bili pozvani da vrše. Uporedo sa proširivanjem njihovih ovlašćenja jačala je i njihova materijalna osnova. Struktura im je, takođe, znatno izmenjena: narodni odbori srezova i gradova uveli su veća proizvođača; ukinuti su izvršni odbori i povereništva; pored zborova birača, saveta i komisija, kao ustanova neposredne demokratije, prvi put je uveden i lokalni referendum. Promene u društvenim odnosima i društvenoj organizaciji nisu mimoišle ni pravosuđe. Na Četvrtom plenumu CK KPJ, održanom 1951, podvrgnute su kritici samovolja i nezakonitost u radu pravosudnih organa. Ova kritika se zasnivala na činjenici da su svi vidovi samovolje suprotni započetom procesu debirokratizacije i naglašavanju uloge građanina pojedinca u upravljanju društvenim životom. Na plenumu je istaknut princip da jačanje interesa građana za kolektivan rad u izgrađivanju nove društvene organizacije ne može da se odvoji od jačanja njihove svesti i učvršćivanja ličnih prava i sloboda. Zaštitu prava pojedinaca i sigurnosti ličnosti trebalo je da pravno potvrde Krivični zakonik i sudska kontrola upravnih akata.

Za novi institucionalni sistem samoupravljanja izgrađen je nov privredni sistem 1952—1954, koji je dirigovano planiranje zamenio planiranjem osnovnih proporcija, dao preduzećima određenu samostalnost i uveo nov način investiranja — preko saveznih, republičkih i lokalnih fondova. Planiranje osnovnih proporcija osiguravalo je razvitak proizvodnih snaga i sprečavalo „kapitalizmu urođenu anarhiju društvene proizvodnje i raspodele". Novi privredni sistem ni izdaleka nije istisnuo državu iz privrede niti je bio dovoljno podsticajan za razmah proizvodnje, raznih inicijativa i poslovnosti radnika i radnih kolektiva. Državno upravljanje osnovnim sredstvima za proizvodnju ukinuto je 1954. Još 1951. godine u prometu je prestala administrativna podela robe. Time se već nagrizao državni monopol u trgovini i davao podstrek razvijanju tržišta. Stvarani su uslovi da se tržišni odnosi uređuju pod slobodnijim dejstvom ekonomskih zakona. Cene su, u načelu, počele da se obrazuju u zavisnosti od ponude i potražnje.

Prelaz na samoupravljanje, decentralizacija uprave i promene u privrednom sistemu bili su početni koraci razgrađivanja administrativnog sistema socijalizma, koji je u Jugoslaviji nastao u prvim posleratnim godinama. Uprkos načelnom značaju započete deatizacije, njen doseg se nije mogao precenjivati. Izdaci za narodnu odbranu i „prenapregnuti“ planovi izgradnje iscrpljivali su zemlju. U borbi s neprijateljskim snagama rastao je i aparat prinude. Od radnih ljudi zahtevani su krajnji naponi i samoodricanje. Osnivanjem radničkih saveta 1949—1950. nije se diralo u državnu akumulaciju. Prve promene u sistemu imale su prvenstveno značaj otvaranja jedne nove perspektive.

Rad na Prednacrtu ustavnog zakona započeo je decembra 1951. godine. On je bio shvaćen kao prilog borbi „protiv pretvaranja izvršnog državnog aparata u samostalnu silu nad društvom, u despotiju državno-kapitalističke birokratije“ i kao „organski nastavak svih mera koje smo preduzimali od osnivanja radničkih saveta do danas“. Za razliku od prvog ustava FNRJ, ovaj ustavni zakon je tražio nova rešenja, jer nije imalo od koga — kako kaže M. Pijade — da se „prepisuje“. Stručnjaci su radili po direktivama Politbiroa. Kardelj je rukovodio ustavnom reformom, a Moša Pijade bio angažovan kao „para-grafopisac“. Nastajući u procesu debirokratizacije, demokratizacije i decentralizacije („tri D“), u uslovima jedne opšte antibirokratske klime, ustavotvorci i članovi najvišeg partijskog rukovodstva su za sva zla optuživali birokratiju, izvršne organe vlasti, državni aparat. Jednom rečju, tada su i vladajuće društvene strukture bile „opsednute razbijanjem birokratizma“. No tada nije bilo dvoumljenja da je Jugoslavija „federativna republika“ a ne „federacija republika“. Tom prilikom se isticalo da bi čak i pomisao da se radi o „federaciji republika“ mogla koristiti potencijalnom neprijatelju da je razbije na sastavne delove. Istrajavanje na federaciji je polazilo od toga da je revolucija našla u toj državnoj pravnoj formi najbolje rešenje za nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Federacija, bratstvo i jedinstvo i socijalistički patriotizam su sakrosaktna rešenja. Jugoslavija je vodila i dobila bitku protiv Informbiroa kao jedinstvena državna celina i u znaku socijalističkog patriotizma. Antibirokratski talas tih godina, podstican i rukovođen od vrha, naglašavao je značaj radničkih veća u skupštinskoj strukturi i strukturi narodnih odbora. Kao da su postojale zamisli da se — uz poštovanje nacionalne ravnopravnosti kao

kamena temeljca jugoslovenske federacije — ubrza proces samoupravne integracije. Polazeći sa te platforme, pisci ustavnog projekta su predvideli zadržavanje dvodome strukture Narodne skupštine, ali sada sa Saveznim većem i Većem proizvođača. Veće naroda prestajalo je da postoji kao odvojen dom, ali se zadržavalo u drugoj formi. Veće naroda se moglo odvojiti kao telo iz sastava Saveznog veća svaki put kada se budu razmatrala pitanja od značaja za odnose republika i u federaciji. Poslanici Veća proizvođača predstavljali su delegate radničkih saveta i drugih privrednih organizacija „trudbenika“ zaposlenih u proizvodnji, transportu i trgovini (srazmerno doprinosu „trudbenika“ društvenoj zajednici izraženom u društvenom proizvodu). Novo Veće proizvođača trebalo je da izražava ono što je Marks nazivao diktaturom proletarijata, to jest da osigura rukovodeću ulogu radničke klase u raspolaganju viškom rada.

Sa ovom reformom na udaru se našlo „indirektno biranje“, kao suprotno praksi radničke klase u istoriji. Prema Titu, „parola radničke klase u borbi za svoje pravo bila je uvijek direktno pravo glasa“. Među principijelnim pitanjima, vođe jugoslovenske revolucije su odbacivale „nacionalni ključ“ prilikom sastava Prezidijuma, smatrajući da bi njegova striktna primena mogla u ovo telo dovesti manje sposobne ljude.

Već tada Boris Kidrič je uočavao da decentralizacija, ako se bude sprovodila na „državni“ način može dovesti do prenošenja težišta birokratije iz „centra“ na federalne jedinice. Posle VI kongresa SKJ pojedini komunisti su upozoravali na mogućnost stvaranja novih subjekata birokratizma.

Ustavni zakon od 13. januara 1953. — Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ — s ustavnim zakonima narodnih republika, donetim u prvoj polovini te godine, izražavao je i potvrđivao društveno-ekonomske i političke promene do kojih je došlo u periodu 1950—1952. Ustavnoopravno se zaokruživao politički sistem koji je odgovarao nastalim i budućim promenama. Usvojene ustavne odredbe predviđale su više novih državnih i političkih oblika nastajuće socijalističke demokratije, koja je činila sadržaj novog političkog sistema: radničke savete, veća proizvođača u narednim skupštinama i narodnim odborima, zborove birača, referendume, izvršna veća, republičke, sreske i opštinske savete. Ustavni zakon je društvenu svojinu nad sredstvima za proizvodnju i

samoupravljanje proizvođača i radnog naroda proglasio za osnove društvenog i političkog uređenja, čime je pravno izrazio nastajućí sistem socijalističke demokratije kao oblik političke organizacije države prelaznog perioda. Promene u društveno-političkoj strukturi obuhvatale su jačanje skupština i ostalih predstavničkih tela u svim društveno-političkim zajednicama

od komune, preko republika, do federacije — uvođenjem veća proizvođača, oslobađanjem privrede od operativnog i neposrednog mešanja državnih organa, prilagođavanjem rada Partije i drugih društveno-političkih organizacija novim uslovima i novim odnosima.

Savezni ustavni zakon iz 1953. i ustavni zakoni narodnih republika ukinuli su vladu FNRJ, odnosno republičke vlade, kao i ministarstva, zamenjujući ova poslednja državnim sekretarijatima i republičkim sekretarijatima. Smisao tih promena bio je da izvršna veća postanu nosioci političko-izvršne funkcije vlasti i da se u budućnosti rasterete nepotrebnih upravnih poslova. Iz sistema dvodomnosti nestalo je Veće naroda, predviđeno Ustavom od 1946. Ustavni zakon promenio je status Veća naroda na taj način što ono od 1953. nije više bilo ravnopravan dom Savezne skupštine FNRJ nego samo veće s „ustavnim položajem“, čiji bi se članovi izdvajali iz Saveznog veća u slučaju da treba zaštititi princip nacionalne ravnopravnosti. No takva situacija se u praksi nije ni javila do 1963, kada je donet treći jugoslovenski ustav. Saveznu narodnu skupštinu i dalje su, međutim, činila dva veća: Savezno veće i Veće proizvođača. Poslanike Veća proizvođača posredno su birali radnici zaposleni u proizvodnji, transportu i trgovini. Ustavni zakon je omogućio da se uvede funkcija predsednika Republike umesto Prezidijuma Narodne skupštine, koji je isuviše podsećao na sovjetsku strukturu vlasti. Umesto ranijeg kolektivnog šefa države, Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ, predviđena je ustanova predsednika Republike. Za prvog predsednika Republike izabran je Josip Broz Tito. Ustavni zakon je davao osnovu za podružtvljavanje javnih (društvenih) službi, naročito u kulturnoj i socijalnoj oblasti. Samoupravljanje u privredi je tim pre trebalo da se proširi na područje kulture i prosvete saglasno Marksovom stavu protiv „proглаšavanja države za vaspitača naroda“.

S obzirom na datu fazu razvoja, ova ustavna reforma iz januara 1953. imala je prelazan karakter i sadržavala dvojake

elemente: one svojstvene klasičnoj državi i one svojstvene političkoj organizaciji u prelaznom periodu.

Promene društveno-političkog sistema nisu jednodušno prihvaćene ni u KPJ, koja ih je pokretala i nadahnjivala. Empirička istraživanja otkrivaju da mnoga lokalna rukovodstva nisu u ovoj fazi razumevala promene izvršene stvaranjem radničkih saveta. Radnički saveti su negde tretirani samo kao savetodavni organi. Mada je sistem administrativnog rukovođenja u Jugoslaviji kratko trajao, koreni su mu bili veoma duboki. Jedan broj komunista je strahovao od „dezorganizacije”; radnički saveti su negde tretirani samo kao savetodavni organi uprave preduzeća, umesto kao organi upravljanja; iznosilo se i mišljenje da je uvođenjem samoupravljanja sindikalna organizacija izgubila smisao.

Broj članova KPJ porastao je od polovine do kraja 1948. sa 448.175 na 530.812; decembra 1950. dosegao je 607.443; 1951. se popeo na 704.617, a 30. juna 1952. iznosio je 779.382. U poređenju s brojem članova polovinom 1948, KPJ se 'za četiri godine gotovo dvostruko uvećala. Povećavanjem broja članova ona je postajala masovna partija, zadržavajući izvesna kadrovska obeležja; njen nagli rast posle 1948. bio je posledica prijema dotadašnjih članova SKOJ-a, partijskih kandidata i drugih građana, naročito mladih, koji su prihvatili koncepciju samoupravnog razvoja i odbrane nezavisnosti Jugoslavije, ugrožene od socijalističkih zemalja. Istovremeno s primanjem novih, isključivani su ili otpadali oni članovi koji su se solidarisali s Rezolucijom Informbiroa iz ličnih motiva ili nerazumevanja suštine sukoba. Od juna 1948. do jeseni 1952. isključeno je iz KPJ oko 60.000 članova, kažnjeno ostalim kaznama preko 31.000, dok se u zatvoru nalazilo između 12 i 13 hiljada onih koji su se izjasnili za Rezoluciju i radili protiv nezavisnosti Jugoslavije. Veliki broj članova je napustio partiju, naročito na selu.

Brojno uvećana, KPJ je u okviru započetog procesa debirokratizacije tražila nov metod rada i političke akcije. Postepeno se oslobađala dela profesionalnog aparata. Njeno vodstvo nastojalo je da društveno-političke organizacije — ostajući pod rukovodstvom Partije — dobiju veću meru političke samostalnosti. Dokumenti iz ovog perioda sve više ukazuju na značaj idejno-političke aktivnosti KPJ u izgrađivanju novih, svesnih građana socijalizma, koji sami određuju svoju sudbinu. Oživeo

je teorijski rad i počelo preispitivanje mnogih dotadašnjih kanona. Razvoju teorijske misli najveći doprinos dali su rukovodeći ljudi i istaknuti naučnici u KPJ. Društvene nauke su se oslobađale dogmatskih okvira, dajući svoj prilog destaljinizaciji.

Direktivnim pismom od 22. juna 1950. republičkim partijskim centralnim komitetima Centralni komitet KPJ je tražio da se politički sekretari sreskih komiteta oslobode dužnosti predsednika sreskih narodnih odbora, a i dalje biraju za predsednike izvršnih odbora sreskih organizacija Narodnog fronta. Ovom direktivom takođe je zahtevano da se najbolji članovi biroa sreskih partijskih komiteta (izuzimajući političkog sekretara) biraju za predsednike sreskih izvršnih narodnih odbora. Bio je to prvi znak razdvajanja partijskih funkcija i funkcija vlasti, koje su objedinjavane u ličnosti sekretara komiteta i predsednika narodnog odbora.

Istovremeno, Centralni komitet KPJ je, povodom decentralizacije privrede, formiranja i organizovanja radničkih saveta i upravnih odbora u privrednim preduzećima, isticao da te promene u suštini predstavljaju forme socijalističkog načina upravljanja privredom, koje omogućavaju sve šire uvlačenje radnih masa u rukovođenje njome, sve šire razvijanje socijalističke demokratije, a da su uperene protiv birokratizma. U direktivnom pismu CK KPJ iz juna 1950. isticalo se da nije dovoljno samo predvideti nove organizacione forme pa smatrati da je time rešeno pitanje uvlačenja masa u rukovođenje privrednim poslovima, nego je potrebno stalno razvijati „stvaralačku inicijativu masa, stalno podizati socijalističku svest masa“.

Interes za proučavanje karaktera društvenih odnosa u socijalizmu i problema prelaznog perioda porastao je posle Petog kongresa KPJ. Ponovo je počeo da izlazi organ CK KPJ *Komunist*, otvoren je Institut društvenih nauka, sa zadatkom da priprema marksistički kadar, razvila se mreža partijskih škola. Od Petog kongresa do polovine 1952. prošlo je kroz Višu partijsku školu „Đuro Đaković“ 560 slušalaca, kroz srednje partijske škole 3.016, kroz niže 14.180, a kroz partijske kurseve 3.282.

Linija KPJ nailazila je, međutim, na otpore u njoj samoj i van nje, sudarajući se sa žilavim konzervativnim shvatanjima. Veliki broj komunista bio se navikao na metod rada koji se

svodio na naređivanje i prenošenje direktiva, na kampanju i improvizaciju, uz gledanje na društveno-političke organizacije kao na pomagala. Za te komuniste predstavnička tela su bila dekor. Oni su apsolutizirali moć i efikasnost izvršnih organa. U osnovi njihovog otpora ležao je i strah da ne izgube stečene društvene privilegije. Direktivni metod rukovođenja nije više odgovarao novim uslovima. S druge strane, višepartijski sistem, kao oblik političke organizacije građanskog društva, nije mogao biti alternativa. Takvo rešenje odgovaralo je samo onim snagama koje su gledale da socijalističku demokratiju zamene buržoaskom. U pronalaženju novih oblika i metoda rada, kao i odgovora na ostala sudbonosna pitanja razvitka, KPJ je mogla da se osloni samo na svoje iskustvo i osnovne ideje klasika marksizma. v

Odluka da se sazove Šesti kongres KPJ doneta je na Petom plenumu CK KPJ maja 1952. godine. Tom prilikom Tito je ocenio da je Peti kongres KPJ imao „izvestan karakter vanrednog kongresa“, polazeći od razmera i učesća dve i po hiljade delegata. Šesti kongres je već trebalo da ima karakter „redovnog kongresa“; on je imao biti kratkotrajan u poređenju sa Petim kongresom koji je trajao od 21. do 28. jula 1948. godine i bio „zasićen“ referatima. Po Titu, pripreme za Peti kongres su bile izvršene na brzinu, ali je bio na „nevjerovatnoj visini“. Statut donet 1948. bio je u „stilu ruskih“. Dosadašnji program nije više odgovarao. Milovan Đilas je smatrao da „u njemu ima svačega, tamo se pominju Rusi i mnogo šta drugo“. Od Đilasa je potekao predlog da se izrada programa odloži za neki od narednih kongresa. On je takođe predložio Titu da se kongres održi u Zagrebu, jer je to u duhu „našeg decentralizma“. Tito je Đilasov predlog dopunio i ulogom radničke klase Zagreba u predratnom periodu, te da je pokret bio najjači u Hrvatskoj. Šesti kongres je trebalo da izrazi i sumira promene u društveno-političkom razvitku u uslovima sukoba sa SKP(b), odnosno Informbiroom. Kongres je, po Statutu, trebalo da se održi 1951. godine, ali je na plenumu utvrđeno da se organizuje u Zagrebu oktobra 1952. godine.

Glavni problem kojim se bavio Šesti kongres KPJ (SKJ) odnosio se na ulogu partije u uslovima samoupravljanja. Odluku o njegovom sazivanju za jesen 1952. doneo je Peti plenum CK KPJ, održan 27. maja te godine. Kongres je održan u Zagrebu od 2. do 7. novembra 1952. Pretreseni su problemi

jugoslovenske međunarodne saradnje, analiziran i ocenjen karakter sukoba između Jugoslavije i SSSR-a, bliže određena suština procesa „decentralizacije i demokratizacije“ u privredi i vlasti, dat osvrt na ekonomska kretanja u zemlji i na organizaciono-politički razvoj KPJ od Petog kongresa. Glavni referat na Šestom kongresu — „Borba komunista za socijalističku demokratiju“ — podneo je Josip Broz Tito.

Kongres je osudio blokovsku podelu sveta i metode hladnog rata, agresivnu politiku i kolonijalizam, izjašnjavajući se za miroljubivu koegzistenciju, nemešanje u unutrašnje poslove drugih država, davanje pomoći nerazvijenim zemljama, ravnopravnost u međunarodnim odnosima. Staljinova revizija marksizma i njene posledice po razvoj odnosa među socijalističkim zemljama, međunarodni radnički pokret i borbu za socijalizam u svetu (shvatanje o sukobu socijalizma i kapitalizma kao dva državna sistema i dva svetska tržišta, pridavanje socijalističkog karaktera jedino društvenom sistemu SSSR-u, koji je, kao takav, opšti uzor, itd.) podvrgnute su najdubljoj kritici. Uvođenje radničkog samoupravljanja označeno je na Šestom kongresu kao preloman događaj u razvitku socijalističkih društvenih odnosa. Potvrđen je kurs ka oslobađanju privrede od državne intervencije i pridat veći značaj objektivnim ekonomskim zakonitostima. Baveći se delovanjem zakona vrednosti u ekonomici socijalizma još od 1950. godine, Boris Kidrič je na Šestom kongresu još više produbio svoja gledišta o ovom centralnom pitanju stvarnosti i budućnosti socijalizma. Kongres se založio za princip dobrovoljnosti i demokratizma u razvijanju zadružnog pokreta, za snaženje materijalne osnove škola i naučnih ustanova, te povezivanje interesa školstva i nauke s interesima privrede.

Šesti kongres je proklamovao novu društvenu ulogu Komunističke partije Jugoslavije, izraženu i promenom njenog naziva u Savez komunista Jugoslavije (SKJ). Novo ime trebalo je da naglasi približavanje Partije Marksovom „savezu komunista“ i njeno pretvaranje u pokret koji bi se sve više odvajao od klasične političke organizacije. Uvođenje radničkog samoupravljanja, praćeno decentralizacijom državne uprave, zahtevalo je određivanje novog mesta i uloge KPJ u političkom sistemu, kao i nove metode i oblike njenog rada. U Rezoluciji o zadacima i ulozi SKJ Šesti kongres je odbacio funkciju partije kao neposrednog operativnog rukovodioca i naredbodavca u držav-

nom i društvenom životu. Od nje se tražilo da postane ideološka avangarda radničke klase i društva u celini. Izjašnjavajući se za SKJ kao osnovnu usmeravajuću snagu društva Kongres se odrekao koncepta podržavljene partije, iz koje, kao komandnog centra, vode sve niti života i akcije. U uslovima samoupravljanja SKJ je trebalo da postane osnovni politički i ideološki činilac. Prema pomenutoj rezoluciji, Partija ni u novim uslovima nije prestajala da deluje kao vodeća snaga društva, ali se menjao njen način rada. U novoj strukturi SKJ je proglašen za osnovnu društvenu idejno-političku snagu, koja se ubeđivanjem bori za usvajanje svoje linije ili stavova svojih pripadnika. U Rezoluciji Šestog kongresa (tač. 9) doslovno je stajalo: „Savez komunista nije i ne može biti u svom radu neposredni operativni rukovodilac i naredbodavac ni u privrednom ni u državnom i društvenom životu, nego svojom politikom i idejnom aktivnošću, u prvom redu ubeđivanjem, deluje u svim organizacijama, organima i ustanovama da se usvajaju njegova linija i stavovi, ili stavovi pojedinih njegovih članova.” Savez komunista je, prema Rezoluciji, najsvesniji i najorganizovaniji deo radničke klase, radnog naroda. „Osobine i uloga komunista, člana Saveza komunista, ispoljavaju se u njegovoj svesnosti, političkoj i društvenoj aktivnosti, nesebičnosti, požrtvovanju, privrženosti ciljevima, ličnoj moralnosti i skromnosti.”

Za promene koje je doživela KPJ u periodu deetatzacije nije bilo presedana u čitavoj njenoj istoriji. Menjajući društveno-političku strukturu 1949—1953. Partija se i sama menjala, kako u svom biću, tako i u svojoj organizaciji i načinu rada. Reorganizacija KPJ neposredno posle oslobođenja zemlje nije se mogla meriti s promenama izvršenim na Šestom kongresu. Partija se 1945. prilagođavala novim uslovima rukovođenja, ali nije dirala u svoj kadrovski karakter, način rukovođenja u ulogu u sistemu vlasti. Godine 1952, međutim, ona je od kadrovske političke organizacije postala masovna. U razdoblju 1949—1953. lomila je administrativni sistem rukovođenja, koji je sama stvorila, sa svim opasnostima da u vlastitim redovima izazove otpor snaga koje su time gubile pozicije u vlasti i društvu. Dotle integrisana u sistem državne vlasti kao vladajuća sila, ona se „dobrovoljno” izjasnila za „distanciranje” od te vlasti i „pristala” da deluje kao osnovna usmeravajuća ideološko-politička snaga jugoslovenskog društva. Pored krčenja novih puteva, ona je morala da izgrađuje i novu doktrinu o

socijalističkim društvenim odnosima, a na drugoj strani da iz svojih redova odstranjuje konzervativne, staljinističke snage i suzbija prikrivene antikomunističke napade spolja.

Šesti kongres je, takođe u skladu sa započetim promenama u društvenim odnosima i sistemu, u opštim crtama odredio i nov položaj drugih društveno-političkih organizacija. Pod tač. 4. Rezolucije navedeno je da je osnovna uloga sindikata da budu „škola socijalističkog demokratizma i masovnog radničkog upravljanja”. Sindikati su dobili u zadatak da predstavljaju „klasu kao celinu u odnosu na pojedina preduzeća, kao i da se brinu o pravilnom funkcionisanju nagrađivanja, o biranju radničkih saveta, socijalnom osiguranju, masovnom vaspitanju radnika, a takođe o aktivnoj ulozi radnika u organima vlasti”. Odnos komunista prema Narodnom frontu Jugoslavije definisan je njihovom pripadnošću njemu kao „glavnoj, osnovnoj organizaciji u kojoj i preko koje treba da se razvije njihova politika, a takođe i idejna aktivnost”. Nova uloga SKJ našla je organizacioni izraz u Statutu, usvojenom na Šestom kongresu.

Odvajanje SKJ od državne vlasti i menjanje njegove uloge i metoda političke akcije proizlazilo je iz usmerenosti revolucionarnih snaga na izgradnju samoupravnog društva u Jugoslaviji. Šesti kongres je, na jednoj strani, ukinuo spregu partije i državne vlasti, ali je, na drugoj, propustio da temeljno razradi nezamenljivu ulogu svesnog faktora u daljem razvoju samoupravnog društva. Jednostrano isticanje značaja delovanja komunista primerom, ubeđivanjem i vaspitavanjem masa nije moglo da zameni potrebu za mobilnošću SKJ kao osnovne ideološke snage društva, pogotovu u vreme kada je ono doživljavalo dramatične promene.

U skladu s promenama u političkom sistemu zemlje, Četvrti kongres Narodnog fronta Jugoslavije pretvorio je ovu organizaciju u Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ). Deklaracija o njegovim ciljevima i zadacima i njegov statut određivali su ga kao masovnu javnu tribinu građana različitih ideoloških pogleda. U članstvo SSRNJ primani su građani koji su prihvatili opšte ciljeve: socijalizam, nezavisnost zemlje, demokratizam u razvoju društva. Normativno gledano, SSRNJ je trebalo da se pretvori u „svenarodni parlament” koji stalno zaseda i u kojem svaki „dobronamerni građanin” može da iznese mišljenje, predlog i kritiku.

Jugoslovenska omladinska organizacija, nastala spajanjem SKOJ-a i Narodne omladine Jugoslavije decembra 1948, dobila je na Petom kongresu Saveza socijalističke omladine Jugoslavije marta 1953. podsticaje za samostalniji razvitak u uslovima samoupravljanja. Krajem te godine Antifašistički front žena postao je, na svom Četvrtom kongresu, Savez ženskih društava, organizacija „polupolitičkog i polucentralizovanog” tipa.

Platforma utvrđena na Šestom kongresu je, pored osnovne ideje da komunisti, kao idejno-politički radnici, moraju da razvijaju inicijativu, izražavala i princip razgraničenosti partije i državne vlasti kao pretpostavku vodeće idejno-političke uloge SKJ u društvu. Preorijentacija na nov stil rada i akcije nije bila nimalo jednostavna. Zemlja se u vreme proglašenja nove uloge SKJ nalazila u teškim ekonomskim i političkim uslovima. Promena načina rada i drugi procesi demokratizacije izazivali su otpor. Za novo organizovanje SKJ nije postojao nikakav uzor u prošlosti ni sadašnjosti. Načelno napuštanje ranijeg stila rukovođenja i izgrađivanje novih puteva socijalističke demokratije teklo je u znaku oštre borbe protiv dveju osnovnih suprotnih tendencija. Otpor su pružale, s jedne strane, birokratske snage, a s druge „sitnoburžoaska stihija”. Komunisti koji nisu mogli ili nisu bili spremni da razumeju nove odnose i uslove delovanja i dalje su smatrali društveno-političke organizacije za transmisione poluge, potcenjivali ulogu i značaj predstavničkih tela, ljubomorno čuvali privilegije iz prethodnog perioda, poštovali isključivo ulogu izvršnih političkih i državnih organa, ostajali siepi za važnost idejno-političke borbe. Na drugoj strani, pod udar kritike dolazila su shvatanja socijalističke demokratije u sitnoburžoaskim sredinama koja su izjednačavana s građanskom, formalnom demokratijom i s napuštanjem marksističke idejno-političke platforme. Samoupravljanju nije odgovarao direktni metod rukovođenja, dok je politički pluralizam protivurečio odnosima uspostavljenim na osnovi društvene svojine.

Primena novog metoda rukovođenja uticala je na slabljenje uloge SKJ u društveno-političkom razvitku. Rukovodstvo je kritikovalo „tuđe” težnje u Partiji (karijerizam, oportunizam, malograđanštinu itd.), prepuštanje razvoja stihiji i komotan odnos prema društvenim obavezama. Lik komunista je počeo da „blijedi”. Razmatrajući pojave „nesnalaženja i pasivnosti”, Drugi plenum CK SKJ juna 1953. zahtevao je da se učini kraj

pasivizaciji komunista i antisocijalističkoj delatnosti, te da se preseče aktivnost onih snaga koje su nastavljale da rade na stari način. U tom smislu, Centralni komitet SKJ uputio je iste godine pismo svim partijskim organizacijama u kojem je negativno ocenio pomenute slabosti.

Britanski izveštaji i analize o Šestom kongresu koje je objavio Čedomir Štrbac stavljaju naglasak na Titovu ocenu kongresa kao „punog izraza jugoslovenske pobede nad Kominformom“. Jugoslovenski pogled na Staljina i aktivnosti Kominforma značio je „totalnu jeres za istinskog komunistu“. Kardelj je u spoljnopolitičkoj analizi podvlačio da svet nije više „nepregledni okean kapitalizma“ jer postoje „dva sveta u svakoj zemlji“. Jugoslovenska politika se s tim u vezi obraćala svim progresivnim snagama, pridajući veći značaj svojoj aktivnosti u OUN. Za cinične Britance bilo je to „izdašno gošćenje u Jugoslaviji delegata iz inostranih socijalističkih partija ili sindikata“. U „prekrštavanju“ KPJ u Savez komunista Jugoslavije ambasador Malet je video želju da se jugoslovenski režim distancira u očima sveta od „mrlja komunizma“. Jugoslovenska politika, smatrao je, težila je da izbegne saveze izvan Organizacije ujedinjenih nacija, koristeći svaku priliku da ojača svoju nezavisnost i bezbednost. Verovao je da su jugoslovenski vođi spremni da se udaljavaju od staljinizma, da iskreno grade „novi socijalizam“ u formi radničkih saveta, ali ne i da ispuste vrhovnu kontrolu partije nad društvom. Smisao promene naziva partije videli su u tome da KPJ prestane da bude izdvojena elita koja izdaje „naređenja naciji“, te da postane „jedna — čak i najznačajnija od organizacija u kojoj će politička i društvena svest naroda naći izraz u okviru Narodnog fronta“. Ali britanski diplomata ne skriva skepsu i govori o mogućnosti povratka administrativnim merama. „Ja ne pretpostavljam da će Tito i drugi komunistički vođi“, kaže Malet, „zazirati od direktne ili 'administrativne' akcije kad smatraju da je hitno potrebna. Oni neće žrtvovati svoja postignuća i karijere čak ni antistaljinističkoj teoriji. Oni su, ipak, napustili, u ime ove teorije, brojne pozicije vlasti, kako je mehanizam centralne države bivao decentralizovan, i angažovani da deluju koliko god je moguće ubeđivanjem. Ljudima, u stvari, mora biti dat izbor i pre nego što ga učine, oni moraju biti ubeđeni da je socijalistička alternativa prava“. Članovi partije moraju biti spremni da vrše svoju novu obrazovnu i vodeću ulogu. To će —

primećuje dalje ambasador — zahtevati znatan napro samobrazovanja mnogih koji su tek stigli do nivoa pismenosti, što treba da im omogućí da se osposobe za funkciju masovnog obrazovanja na širokom frontu. U svetlu napora sada zahtevanog od partije, sumnje i strahovi izraženi na kongresu zbog njenog brojčanog razvodnjavanja, ideoloških i moralnih standarda, zauzimaju posebno značenje.

Slom politike kolektivizacije doveo je 1952—1953. do napuštanja administrativnih mera, a podstrekavanja slobodnog udruživanja poljoprivrednih proizvođača. Sem nepovoljnih političkih i ekonomskih posledica kolektivizacije, na ovaj novi kurs bitno je uticalo uvođenje radničkih saveta u industrijskim preduzećima. Nove ideje o demokratskoj osnovi socijalističkog razvitka u Jugoslaviji nisu više mogle da se mire sa starim metodama.

Seljačke radne zadruge — formalno stvarane na dobrovoljnoj osnovi, a u suštini pod uticajem niza prinudnih mera ekonomske, političke i psihološke prirode — nisu mogle da nadžive samoupravni kurs razvitka. Šesti kongres SKJ radikalno je raščistio s oblicima izgradnje socijalizma na selu po ugledu na sovjetsku praksu. Iskustvo je pokazalo da nerazvijena agrotehnička osnova jugoslovenskog sela, s nedemokratskom primenom agrarne politike, nije mogla da obezbedi uspeh kolektivizacije, koja je samo dezorganizovala poljoprivrednu proizvodnju, smanjila prinose i izazvala omrznutost partije od sitnih zemljišnih vlasnika, čija su se gazdinstva posle agrarne reforme 1945—1948. znatno umnožila, prevazilazeći broj onih iz vremena Kraljevine Jugoslavije. Sa stanovišta poljoprivredne strukture, u poređenju s 1931. povećao se i broj gazdinstava ispod pola hektara zemlje. Situaciju je pogoršala i druga agrarna reforma, iz 1953. godine, ozakonjena posle napuštanja politike kolektivizacije i nerentabilnih seljačkih radnih zadruga, pod motivacijom da se spreči društveno raslojavanje na selu, odnosno jačanje dela seljaštva kupovinom novih površina. Zakonski minimum je 1953. spušten na 10 hektara, s izuzetkom porodičnih zadruga, patrijarhalnih porodičnih zadruga na Kosovu i u Crnoj Gori, uopšte u onim krajevima gde se zemlja po pravilu obrađivala ekstenzivno ili bila slabijeg kvaliteta. Prema tadašnjem shvatanju, 10 hektara je bilo ona granica od koje počinje stalno iznajmljivanje radne snage; a ispod te granice se nije smelo ići, kako se ne bi povredili interesi srednjeg seljaka.

Socijalistički preobražaj sela zamišljen je na novim osnovama: ponovno naglašavanje značaja oštih zemljoradničkih zadruga i stvaranje velikih poljoprivrednih dobara sa statusom samoupravnih organizacija.

U uslovima ograničene industrijalizacije uslovljene blokadom sa Istoka i teškim probijanjem na zapadna tržišta neke jugoslovenske pokrajine ipak su se brže razvijale od drugih, zahvaljujući novoj situaciji, gde je faktor geografskog položaja (u centru zemlje, daleko od granica) — a na drugoj strani bogatstvo šume i ruda neophodnih za izvoz na zapadna tržišta radi kupovine mašina — favorizovao daleko veća ulaganja. U industrijskom razvitku zaostajala je Makedonija, što je izazivalo nezadovoljstvo u toj republici. Na konferenciji Privrednog saveta održanoj na Bledu 1952. raspravljano je o nezadovoljstvu rukovodećih makedonskih kadrova zaostajanjem Makedonije a posle toga na Brionima 25. avgusta 1952. na sastanku kome su prisustvovali Tito, E. Kardelj, M. Đilas, B. Kidrič, Lazar Koliševski, Krste Crvenkovski i Vidoje Smilevski. Edvard Kardelj je na ovom sastanku istupao protiv industrijalizacije radi industrijalizacije, gledajući na pomenute i uopšte slične zahteve kao na ostatak „ruskog shvatanja“ industrijalizacije, 2. apravo „religije industrijalizacije“. Ukazivao je i na negativne trenutne teškoće i nemoć države da dalje ulaže zbog suše, izdataka za vojsku i deficita u devizama. Istovremeno je istakao jedno principijelno pitanje industrijalizacije, smatrajući da prilikom građenja treba voditi računa o celini i njenom skladu, a ne o gradnji samoj za sebe oličenoj u ovoj cementari ili onoj staklari, dakle pitanje koje Jugoslavija nije uspjela da savlada do danas. Na Titov predlog zaključeno je da se Makedoniji da perspektiva razvitka, i s tim u vezi 5,5 milijardi dinara investicionih sredstava.

Mada je prema pomenutom zvaničnom rezultatu podnetom međunarodnim organima (Konferenciji za reparacije) u ratnom naporu izgubila 1.700.000 ljudi, Jugoslavija je prilikom prvog opšeg posleratnog popisa 1948. imala 15 miliona i 772 hiljade stanovnika. Prve posleratne godine pokazivale su izrazito visok prirodni priraštaj stanovništva, koji se kretao oko 15 na 1000 stanovnika. Žena je bilo više nego muškaraca (1000 prema 926).

Zemlju je odlikovala izrazita agrarna struktura stanovništva jer je poljoprivredno stanovništvo 1948. činilo više od dve trećine ukupnog stanovništva. Udeo poljoprivrednog u ukup-

nom stanovništvu iznosio je 67,0%, a nepoljoprivrednog 33,0%. U gradskim naseljima nalazilo se 1948. 3 miliona i 312 hiljada stanovnika, što je, procentualno gledano, iznosilo 21,0%, ukupnog stanovništva. Unutrašnje migracije, karakteristične posle svakog rata, uzele su velike razmere i 1944—1945. izazvane ratnim poremećajima, povratkom repatriiraca, ponovnim naseljavanjem starih ognjišta, agrarnom reformom i kolonizacijom, zadržavanjem vojnika i oficira u gradovima, pristizanjem radnika sa sela, đaka i studenata koji su pohrlili da nastave ili dovrše školovanje u velikim gradskim centrima. S početkom industrijalizacije unutrašnje migracije uzele su još većeg maha, naročito u vidu fluktuacije radne snage. Samo 1948. 3 miliona i 100 hiljada stanovnika je promenilo mesto stalnog boravka.

Prilikom prvog opšteg popisa utvrđeno je da je u Jugoslaviji bilo 7 miliona i 741 hiljada aktivnog stanovništva. Naglo narastanje aktivnog stanovništva svega tri godine posle rata može se objašnjavati i početnom industrijalizacijom, a pre svega ekstenzivnim zapošljavanjem. Smatralo se čašću raditi u državnom sektoru. Uprave preduzeća se nisu rukovodile racionalnim merilima prilikom zapošljavanja. Državni sektor je naširoko otvarao vrata svim ljudima koji su hteli da rade. Iz ovog vremena poznati su propisi sa administrativnim sankcijama za neradnike.- Građani koji nisu želeli da rade označavani su kao skitnice ili čak kao saboteri u najdrastičnijim slučajevima. Nabrekli državni aparat, koji je rukovodio svim delatnostima, imao je posla na svim nivoima sa stručno slabim kadrovima (bez škole ili sa jako niskim školskim kvalifikacijama), koji su preuzimali poslove referanata, kontrolora, magacionera, evidentičara, pisara, itd. Pojam nezaposlenosti je bio gotovo nepoznat. Statistika pokazuje da se na kraju izvršenja petogodišnjeg plana (1952) u Jugoslaviji vodilo 45.000 ljudi kao nezaposlenih, među kojima se nalazio najveći broj onih koji su birali posao, ili nisu hteli da napuštaju gradove. Godine 1947. je bilo ukupno milion i 132 hiljade zaposlenih radnika u državnom i društvenom sektoru. Od toga je na privredne delatnosti otpadalo 930.000 i na vanprivredne 202 hiljade. Najveći broj je radio u industriji i rudarstvu (382 hiljade), u saobraćaju i vezama (159 hiljada), građevinarstvu (142 hiljade), ugostiteljstvu i turizmu (112 hiljada), poljoprivredi i ribarstvu (51 hiljada).

Popis stanovništva po nacionalnom merilu izvršen 1948. pokazivao je porast pripadnika nacionalnih manjina. Najveći narod su Srbi sa 6.547.117; slede Hrvati — 3.784.353, Slovenci — 1.415.432, Makedonci — 810.126, Crnogorci — 425.703. Albanska nacionalna manjina je imala 1948. godine 750.431. Muslimani (808.921) iskazivali su se kao „neopredeljeni muslimani“, 1951. kao „Jugosloveni neopredeljeni“, 1961. kao „Muslimani“ u smislu etničke pripadnosti i tek 1971. kao „Muslimani u smislu narodnosti“. Mađara je 1948. bilo 496.492. Među Vlasima popisano je 102.953 pripadnika ove etničke grupe u istočnoj Srbiji, koja se tokom vremena asimilovala, iako je zadržala svoj jezik i neke običaje. Turci, uglavnom u Makedoniji, su se približavali broju od 100.000 (precizno, 97.954). Nijedna od drugih nacionalnih manjina nije prelazila broj od 100.000: Bugari (61.140), Česi (39.015), Nemci (55.337), Rumuni (64.095), Rusi, Ukrajinci, Slovaci i ostali. Poljska manjina iz Bosne (Prnjavora) iselila se u zapadne oblasti Poljske na osnovu sporazuma jugoslovenske i poljske vlade. Kraće vreme su prvaci češke i slovačke manjine vodili agitaciju za iseljenje u stari kraj, ali je ona kasnije obustavljena.

Ugovorom o miru s Italijom 1947. i Londonskim sporazumom 1954. u sastav Jugoslavije je ušlo oko 655.000 ljudi, dok se oko 370.000 iselilo u druge zemlje.

Eksproprijacijom buržoazije i veleposednika uobličavana je prvih posleratnih godina nova socijalna struktura Jugoslavije. Sprovođenjem konfiskacije, agrarne reforme i nacionalizacije buržoazija je izgubila raniju ekonomsku moć. Deo gradske buržoazije, koji se nije priklonio novom poretku i našao mesto u državnoj službi, dugo je održavao svoju egzistenciju prodajom nakita, nameštaja, slika i drugih kolekcija, starih odevnih predmeta i iznajmljivanjem stanova, mada se od toga jedva moglo živeti, zbog niskih zakupnina i drugih ograničavajućih mera. Nekonfiskovana imovina pripadnika građanskih klasa davala je samo pravo „gole svojine“, bez većih koristi, s kojim su išle samo glavobolje. Ima pisaca koji s pravom kažu da su u tim vremenima sopstvenici zavideli onima bez imovine. Na selu se vodio rat protiv kulaka, koji će se naročito zaoštriti posle prelaska na kolektivizaciju 1949, vodeći pretapanja tzv. seoske buržoazije u srednje seljaštvo. Posle aprila 1948. nastali su sitni trgovci, kojih je nakon oslobođenja bilo 101.033. Nezavisno od velikog broja privatnih trgovaca oni su ostvarivali nesrazmeran

promet preko svoje trgovinske mreže. Predratni „javni službenici“ su nestali još u toku rata ili su se posle oslobođenja zaposlili u državnom sektoru privrede ili u upravnom aparatu.

Broj zanatlija se skoro prepolovio: od 506.000 pre rata na 361.212. Zanatlije su napuštale svoju delatnost zbog nedostatka poslovnog prostora, sirovina, poreske politike i drugih ograničavajućih mera, neobezbeđenog podmladka, prelaženja u društveni i državni sektor privrede. Sumnje države u sve što je nosilo pečat privatnog vlasništva, pa makar bilo i zasnovano na radu, imalo je za uzvratnu posledicu nepoverenje zanatlija u budućnost svoje delatnosti. Zapošljavanje u državni privredni sektor otklanjalo je neizvesnosti kako da se preživi koje je donosila budućnost. Zapošljavanje se lako dobijalo, jer je državna privredna oskudevala u stručnim radnicima. Industrijalizacija zemlje uticala je na gašenje niza individualnih zanatskih delatnosti, od kojih su mnoge imale dugu tradiciju i približavale se umetničkim zanatima. Ovu oseku zanatstva preživeli su uz teške uslove života i rada tek zanatlije koje su se bavile sitnim opravkama (obučari, bravari, krojači, itd.). Veliki deo zanatlija prešao je u društveni sektor, zapošljavajući se u zanatsko-prerađivačkim zadrugama.

Univerzalni zanatski majstori odgovarali su dugo posle rata nasleđenoj kategoriji usitnjene industrije zanatskog tipa, karakterističnoj za predratnu industriju, s malim fabrikama i niskim kapacitetom proizvodnje. Ova „pigmejska“ preduzeća zadržala su se i u prvim godinama jugoslovenske industrijalizacije. Gotovo polovina industrijskih preduzeća 1952. imala je do 60 radnika. Za mentalitet tog univerzalnog majstora karakteristični su precenjivanje fizičkog rada, shvatanje o „jednakosti svih stomaka“ („egalitarni sindrom“ ili „uravnilovka“), „namajna psihologija“ udružena sa „sitnosopstveničkom svešću“.

Bitne promene u nasleđenoj strukturi stanovništva vršila je brza industrijalizacija apsorbovanjem ogromne radne snage iz prenaseljenog jugoslovenskog sela. Nekvalifikovani radnici sa sela osposobljavani su na tečajevima za rad u industriji i drugim delatnostima. Ceni se da se od 1945. do 1950. zaposlilo oko 1.200.000 ljudi, od čega oko 90% u industriji i drugim privrednim granama. Godine posle rata karakteristične su po „naletu“ stanovništva sa sela na gradove. Ostaci buržoazije govorili su o „poseljачenju“ gradova. U velikim gradskim centrima jedno vreme se razmišljalo o ograničavanju doseljavanja

nja iz unutrašnjosti administrativnim merama, ali se od toga odustalo. Zapošljavanje u državnom sektoru je podsticano, administrativno i materijalno. Nezaposleni su izuzimani od obaveznog snabdevanja. Najveći deo jugoslovenskog radništva činila je kategorija „polutana“, seljaka-industrijskih radnika. „Polutani“ su se psihološki teško odvajali od zemlje, ali ih je, s druge strane, privlačila industrija, uopšte zaposlenje u gradu, obezbeđujući im veća primanja i besplatno zdravstveno osiguranje. Zbog probitačnosti „dvostrukog osnova egzistencije“ broj „polutana“ se stalno povećavao i narednih godina. Ovaj „beg“ sa sela uticao je, na jednoj strani, na početak njegovog „pražnjenja“, a na drugoj, na proces raspadanja patrijarhalnog sela. Selo je bilo glavni nosilac akumulacije za potrebe industrijalizacije, dajući ne samo materijalne izvore već i radnu snagu za industriju.

Najznačajniju i najveću promenu u društveno-ekonomskoj strukturi stanovništva predstavljalo je apsolutno i relativno smanjenje broja poljoprivrednika. Dok su oni 1931. činili preko tri četvrtine ukupnog stanovništva, već 1948. njihov broj se smanjio na oko dve trećine.